

ÍROTT SZÖVEG – MONDOTT SZÖVEG A SZENTDOMOKOSI LAKODALOMBAN

A folklóralkotásokról (a szokásfolklórt is beleértve) kialakult kutatási reflexek, szemléletek és definíciók imázsát, mind a folklorisztikában, mind a folklórról alkotott köztudatban Keszeg Vilmos próbálja megostromolni. Szakmai körökben (pl. a KJNT vándorgyűlésén), szélesebb olvasótáborhoz szóló tanulmányaiban¹ érvel az írásbeliség és szóbeliség viszonyának újra-gondolása mellett, a folklóralkotások egyoldalú, csak orális jellegének látása ellen és példákkal bizonyítja, hogy az írásbeliség a folklórban is jelen van, hogy „viszonya a szóbeliséggel hol alternatív, hol fakultatív”². Arra is int, hogy „A népi írásbeliség jellemzése az írásszokások alapján végezhető el”, amit én buzdításnak is értek: az írásszokásokat azonosítani, számba kell venni, kutatásukra ki kell nyitni a folklorisztika látószögét.

Amikor az írott szöveg – mondott szöveg jelenségről próbálok írni a szentdomokosi lakodalom kapcsán, tulajdonképpen már vert ösvényen járok, hisz Keszeg Vilmos tanulmánya³ után csak árnyalni, színezní, olykor pontosítani, kiegészíteni, megerősíteni tudom a témát.

A magam során a következőkre sikerült reflektálni: mi tette/tehetette szükségessé a rituális szövegek írott változatainak megjelenését; milyen formában, hogyan jelentkezik a lakodalom írásbelisége; milyen a „törzsszerzők” és „társszerzők” viszonya, ennek megfelelően milyen az írott és mondott szövegek aránya és a két változat dialektikája, ahogyan Szentdomokoson meg tapasztaltam.

A LAKODALOM TÖRTÉNETISÉGE

bizonyára szolgálhat némi magyarázattal arra, hogy miért jelentek meg a szokás írott szövegei is, sőt bizonyos kronológiai rend is elképzelhető.

A történetiség gondolata Keszeg Vilmos meglátásában is jelentkezik, amikor „a szakirodalom alapján” feltételezi, hogy „a hajdani lakodalomban a kötött szövegeknek nem volt ilyen nagy szerepe”, mint ahogyan – fűzöm tovább gondolatát – a XIX-XX. századi folklórgyűjtésekben, szokásleírásokban jelentkezik. Úgy látja, hogy „a rituális-szimbolikus szokáselemek hátterbe szorulásával megnőtt a szöveg szertartásirányító szerepe”.⁴

Mikor történhetett mindez?

Keszeg úgy véli, hogy „a folyamat az írni-olvasni tudás általánosodása, az új költészeteszmény, a műköltészet kialakulása idején mehetett végbe”⁵. Kétségtelen, hogy a kultúra ilyen irányú változása kedvező feltételek teremtett a szokás terjedelmesebb „forgatókönyv változatainak” kimunkálására és rituális szövegének írásban való rögzítésére. Azonban az írásbeliséghez való fordulásnak más indítékai is elképzelhetők, melyek közül az első, amit szóba hozok, alapvetően nem tér el a közművelődés terjedésének idejétől, és mégsem azonos vele.

A lakodalom népes ünneppé válásának is társadalomtörténeti háttere, oka van. A Bibliából ismert kánai menyegző képe, ahol sokkal több bor fogyott el, mint amennyire a háziak készültek (amit én a násznépre utalás kvantitatív jelzéseként értelmezek), minden bizonnyal nem volt ismerős a kora középkori és középkori európai népek életében. A házasságkötés többnyire a feudális főhatósági törvények, előírások szerint történt. A lakodalomnak azonban, vagyis „az ünneplés módjának kialakításában vajmi csekély szerepe van az előírásnak”, mutat rá Györgyi Erzsébet⁶. A lakodalmak először az uralkodók, majd az uralkodó osztályok körében kezdtek kialakulni. „Nem lényegtelen – írja szintén Györgyi – hogy az uralkodók házasságkötése és koronázása, vagyis az uralkodói funkcióba való beiktatása gyakran egybeesett. A fejedelmi nász dinasztiai sorsát döntötte el, s családi, társadalmi jelentőségét politikai egészítette ki. A feudális házasságkötés kezdeti formáságaihoz reneszánsz és barokk ünnepi pompa járult”⁷.

Tudott tény, hogy a reneszánsz egész műveltsége az ember fele fordult. Így el tudom fogadni Györgyi Erzsébet ama következtetését, hogy a lakodalom a reneszánsz vívmánya, „az embernek szánt nagyszabású ünnep, amelyen a barokk ízlés is gazdagított és a XIX. századra nagy parasztünnepé érett Magyarországon”⁸.

Mindez tehát megegyezik a szokás kialakulásának a Keszeg által feltételezett idejével, csupán a motiváció más. Azt a minden bizonnyal valós ténynt nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az uralkodó osztályok ünnepei kidolgozott szabályok szerint zajlottak. Apor Péter jóvoltából a XVIII. századi Erdély főúri lakodalmáról viszonylag átfogó képünk van! Nos, a paraszti lakodalmak szervezetsége, vizuális-dramaturgiai kibontakozása, proxemikai jellegzetessége, kulturális telítettsége, az udvari rendtartásra emlékeztető szertartásos szóhasználat egyaránt arra engednek következtetni, hogy, egyrészt, a szokás kimunkálása előképek, modellek, minták szerint történhetett, másrészt, írott szövegek használata, újraírása és újrafogalmazása elkerülhetetlen volt.

Úgy gondolom, hogy a főúri lakodalmak modelljének elterjedését, „leereszkedését” a felvilágosodás emancipációs eszméi is kedvezően befolyásolták.

A lakodalmi szokások kialakulásának történetiségében azt is figyelembe kell venni, hogy mind a hatóság, mind az egyház próbálta a parasztság ün-

S Búcsu az anyától!

Kedves édes anyjaim megáldásfordulok
Még szi szívemmel megáldól elindulok
Tízta szeretettel körömetel, mondok ezután is én még
Lányának maradok.
Töten ficsere meg minden jószágát.
Éret a menyke adja jutalmát.

S Búcsu a testvérektől!

Kedves testvéreim akik jelen vagytok
Szomorú arcúval itt elöttem álltok
Most már lártok hogy tölem megváltok.
Ti is most nekem meg lovszjátok.

Ha körök mindig az Szent fiútek.
Kedves szívűinket mindig fűtetétek.
Szorvat kerítetek a jót követétek
In én tanácsomat megnevértétek.
Tötennek cildőre rájón reitok.
Szencserezen rüvön a fenyegyan reitok.
Kérőre jőjön el boldog hűkötök. J.N.D.

S Legényekhez!

Söt körök vendégek, me még én becsélek nekem
ast híggik hogy én már egy pohárral felek
isznak, megok járassával s én egyedül vándorok
de aort én magyokkol nem cserelek, jobblen ha
minden legin megháremodik, mert a meg legíny
addig a konyhárról egyrengondoskodik, mert
híggik el hogy ha megháremodnak, mit
nyíjjának a konyhára azon rüvökodnak
majd ottis nekajjok ahol nemis vireket, mer az
aronyfélé csak a vesora reitok.

nepeit keretekbe fogni. Így és ezért (is) íródhattak azok a „forgatókönyvek”, melyek aztán nyomtatott, ponyva formában is elterjedtek és amelyeket – Keszeg helyesen gondolja – „a népi közösségen kívül/felül álló személyek szerkesztettek”⁹. Úgy gondolom, épp e keretben tartás szándéka és kényszere (is) szülte azokat a rítusszövegeket, melyeket Keszeg a stilisztikai, szemantikai rendszerezés során „szertartásirányító versek”-nek nevezett. Ezek a versek (vállalom a műfajáltalánosítás rizikóját) „egy népi szokás keretébe illesztett, népiessé stilizált műalkotások”¹⁰. Viszont folklorizálódtak! Ezért Keszeg Vilmos kérdésére: „Folklór-e a népi írásbeliség?” – egyértelműen igennel válaszolok. Nemcsak azért, mert „él és hat”, hanem azért is, mert a folklóralkotások jegyei (még ha vitathatók és vitatottak is) csaknem maradéktalanul felismerhetők: hagyományos, közösségi, (részben) anonim, variálódó, interpretációs helyzetben orális költészet. Persze, mindez sajátos módon! És ez az érdekes ebben a folklórban, és ezért valóban „a vele való szembenézés elodázhatatlan.”¹¹

HOGYAN LÁTOM MINDEZT A SZENTDOMOKOSI LAKODALOM KONKRÉT HELYZETÉBEN?

Azt eleve pontosítom, hogy nem minden lakodalmi szövegnek van írott változata, és maga a szokás teljes lefolyása rögzített. (Legalábbis nekem nem volt szerencsém ilyet találni.) Immár hagyományosan írónak (!) a hívogató szövegek, „a szertartásirányító versek”, az asztali áldások, étel- és italbemondók, kínáló versek, ritkábban a pohárköszöntők, gyakrabban a tréfás pohárköszöntők, de mindenekelőtt a rituális, azaz funkcionális szövegek, versek (Szentdomokoson nem minden szöveg verses), melyek elmondása nem fakultatív, hisz az átmenetel előrehaladása általuk biztosított: lezárnak egy eseményt és az ennek megfelelő időt, bevezetnek, elindítanak egy újat. Mindezeket – és itt tapasztalni már a terminológiai variálódást is – a *Gazdakötelességek*nek elcímezett füzetekbe írják, mivel Szentdomokoson a lakodalom levezetőjét, szertartásmesterét, mindenesét *gazdának* nevezik.

A *Gazdakötelességek* füzetei (máshol *Vőfélyfüzetek*) szerintem nem mások, mint a valahol, ama történelmi időben, melyről korábban szoltam, megírt, összeállított szövegek, forgatókönyvek papi, de inkább kántori kézen is átment helyi változatai. Szövegállományuk képezi – stilisztikai és szemantikai szempontból egyaránt – a domokosi lakodalom törzsanyagát, kissé tréfásan mondva, de épp a lényegét megvilágosítva, a lakodalmi szövegek „alap-bibliográfiáját”. Ezen füzetek (mint forrás) száma viszonylag alacsony, többé-kevésbé megegyezik a mindenkori gazdák számával, hisz elsődlegesen ők érdekeltek, hogy tudományuk megbízható helyen legyen rögzítve. Becslésem szerint Szentdomokoson ez a szám 20–25 körül mozoghat. (A forgalomból „kivontak”, vagyis letettek, mert tulajdonosuk inak-

tívvá vált vagy meghalt, ezért a kallódásra ítélték száma kb. ugyanennyi.) A füzetek „újrakiadása”, vagyis a hagyományozódás sajátos formája rendszerint a gazdanemzedékek váltása során történik. És ezen a ponton történik az is, amit szövegvariálódásnak nevezhetünk, joggal. A repertoár variálódásának, gazdagodásának és bizonyos szegényedésének két módját írtam le korábban: „1. Minden kezdő gazda, akit felkértek a teendőkre és elvállalta, az általa kedvelt és jónak tartott gazdák füzeit kéri el és azokból a maga ízlése szerint »kombinál esze-vissza«. 2. Van, aki fenntartja (pl. Miklós János Kopera, Bara Károly, Szabó Károly), hogy egyik-másik verset ő írta, és szükség szerint mindig újakat fogalmaznak”¹². Ma már olyan esetről is tudok, hogy egy-egy új gazda a kiválasztott elődje füzetét használja változatlanul.

A repertoár megújítására több példát is találtam, amit elsősorban a hagyományos lakodalmi étkezési rend változása, gazdagodása kényszerített ki. Érdekes, hogy a korábban ismeretlen franciasaláta, fekete kávé nem kerülhetnek szóváttétel nélkül az asztalra:

*Tisztelt vendégsereg!
Sor került végre az előételre,
Gondolom, mindenki éhes az ebédre.
Ízét nem ismerem, neve az furcsa,
Magyarul úgy hívják: francia saláta.
A mű salátánkhoz nincsen semmi köze,
Próbálják használni, háthogyha ízlene.
S ha valaki nem tud franciául,
Fogjon szépen héza, s egye meg magyarul.*

*Itt a jó fekete!
Igaz, hogy a szakácsné
olyan szemeket vetett belé
mint a juhszar.
Alighanem azért lett ilyen fakó színe.
A feketekávé török átok,
mégis tudom, megisszátok,
met a fekete idomító
és korhely embernek igen jó.*

Az ételbemondókban találni az új politikai, gazdasági helyzet visszasságaira is utaló egy-egy csattanót.

A paprikásnak levágott borjúról:

*Gyengesége miatt a szénát nem is ette,
Csak a korpát nyelte,
Az őszön a néptanács a pityókát ennek szerződtette.
A borjúhúsnak titkát el nem árulhatom,
Mert az ilyesmiért már voltam tárgyaláson.
Borjút istállótól megválni nagy bűn vala régen,
Kétszer voltunk asszonyommal jegyzőkönyvelésen.
Elsáppadtan álltunk a milícia előtt,
De végül a jegyzőkönyv igen jól sikerült.
Feladtuk a borjút fekete orrúnak s három köldökösnek
S nem élni valónak!...*

*Amíg az elmúlt nyáron kertészkedtem,
Jó nagy káposztákat bőven termesztettem.
de hogyan is termesztettem vóna,
Mikor a kollektív elnöke os gondoskodott róla...*

A Gazdakötelességek füzetekben található szövegeket nemcsak törzsanyagoknak, hanem domokosi szinten a variálódás első fázisának is tartom, amikor az „essze-vissza kombinálás” során tulajdonképpen a gazda-egyéniesség ízlését, műveltségét, rögtönző képességét érvényesíti, a hagyományos szövegkészlet, a szokás kérte szövegigény határán belül. Ezek a szövegek egyben a közösségi ízlésnek, igénynek is megfelelnek, és mint mondtam, viszonylag stabilak, egy „gazda-karrier” (15–20 év) ideje alatt alig változnak. Az így alkotott szövegek, Keszeg fogalmával, lakodalomról lakodalomra lappangási állapotban élnek.

Az ünnepi igény, a lakodalom az az esemény, mely a variálódás második fázisát kiváltja. A helyzetnek megfelelő adaptálásról van szó, mely kisebb jelentőségű változtatásokat eredményez. Annál lényegesebb változások történnek a menyasszonybúcsú szövegadaptálása során. Szentdomokoson a menyasszony maga mondja búcsúversét, így nemcsak objektív helyzete, hanem szubjektív igénye, ízlése is érvényesül a szövegadekválás során. Ennek ellenére mégsem egészen személyes változat. „Személyiségétől, önállóságától, szellemi képességétől függően maga vagy keresztszülei, szülei, tapasztalt szomszédasszonyok segítségével állítja össze a faluban ismert, többnyire füzetbe írt... szövegváltozatok alapján saját búcsúja szövegét...”¹³ Az említett füzetek függetlenül léteznek a *Gazdakötelességek* füzetektől. A népi írásbeliség más példái: majd minden családban található elsősorban a családra vonatkozó följegyzéseket tartalmazzák, de egyikben-másikban menyasszonybúcsú, imádság, receptek stb. találhatóak. Úgy is mondhatnám, asszonyi füzetek ezek. Az ilyen tartalmú füzetekről tudnak (számuk, ti. azoké, melyek menyasszonybúcsú szövegeket tartalmaznak nem nagyobb a Gazdakötelességek füzeteknél), és elkérik „lemásolásra”. Ezek szövegét is

törzsanyagnak foghatjuk fel, ellenben a személyi szükségletre adaptált szövegek száma csaknem azonos a mindenkori menyasszonyok (menyecskék), a „társszerzők” számával. A füzetek, a *Gazdakötelessége* is, a közösségi élet, a szokáskultúra eme sajátos „adatbankjai” által őrzött és kínált néhány szöveg előbb írásban, majd szóban variálódik. Ez utóbbiakból többet megőriznek füzetlapon, ívpapíron, mások elkallódnak sokszor azért is, hogy továbbadják: nem szájról szájra, hanem írásban, kézről kézre.

AZ ÍRÁSBELISÉG MÁS OKAI

a szokásfolklor sajátos funkcióiból, életéből, olykor hiedelemháttéréből is adódnak.

Azt tisztáztuk, hogy a lakodalmi szokás eseménysora, dramaturgiája, „forgatókönyve” hagyományosan adott. A szövegek alapváltozatai, törzsanyaga, viszonylagos stabilitása szintén, meg az is, hogy ezek alapján készülnek a kombinatív írott szövegváltozatok. Viszont fel kell figyelniünk a szövegadekválók, szövegmondók két valós kategóriájára is. Egyrészt a szokást levezető gazdákra és a színjátékos szokás epizód szereplőire – felkérőlegények, koszorúisleányok – gondolok. Számukra a szövegek többször is kellene, kisebb-nagyobb időtávon, ezért a szerep tisztességes megtanulásáért, ébrentartásáért és szinkretikus előadásáért érdekeltek az írott szöveg nyújtotta biztonságban. Másrészt ismertek a színjátékos szokás központi szereplői – menyasszony, vőlegény –, akik számára a szerep eljátszása egyedi alkalom, így szintén írott szöveghez kényszerülnek fordulni a „szereptanulás” idején. Továbbá az is fontos életetője és fenntartója a lakodalom írott szövegeinek, hogy ezek rituális szövegek, elsősorban nem általános és egyetemes esztétikai, szellemi, lelki szükségletet elégítenek ki, mint pl. a mese, népdal, ballada, közmondás stb., így fennmaradásuk a kollektív memória által kevésbé biztosított. A lakodalmi szokásszövegek pontos memorizálásában mindig kevesen, inkább egyének érdekeltek, és rövid időre (!), egyedi alkalomra. Kivétel számba megy Timár Ferencné Máthé Veronika (1900), Sándor Andrásné Török Erzsébet (1922), Ferenc Anna (1902) esete, akik több évtized múltával is tökéletesen emlékeztek menyasszonyi búcsúzójukra.

A szóban forgó rituális szövegek írott változatait bizonyos hiedelmek és lélektani helyzetek összefonódása, együttes mechanizmusa is szükségessé teszi. A szentdomokosiak felfogása szerint az új pár boldogságát az is befolyásolja, ha a lakodalom szépen, gördülékenyen (analógiás mágia) zajlik le. Ebbe a fogalomkategóriába pedig az is beleértendő, hogy a gazda, a menyasszony „nem sül fel” szövegmondás közben. Mivel azonban ennek az esélye pszichikai alapon potenciálisan mindig fennáll, a rítusok lefolyása során a menyasszonyt a koszorúisleányok segítik át nehéz percein, „akik diszkré-

ten kezükben tartják a leírt szöveget, mindvégig követik és súgnak”, a gazda mellett pedig a gazdáné, a felesége áll ugyanazért.¹⁴

Záró gondolatként domokosi tapasztalataim alapján azt mondhatom, hogy a lakodalom rituális szövegei írásbeliségének-szóbeliségének egymásmellettsége a folklór egyik realitása. Rendeltetésük, funkciójuk kölcsönösen feltételezi egymást. Úgy is fogalmaznánk, hogy a szokásszövegnek „kettős állampolgársága” van: az írott folklórhoz és a szóbeli folklórhoz is tartozik. Mindkettő rendeltetése és létjogosultsága vitathatatlan. Az egyik állapot megszűnése maga után vonná a másik megszűntét, ami viszont a rítus halálát vagy legalábbis elsorvadását jelentené. (Lásd némely városi lakodalom esetlenségét.) Noha érdekes és meglepő ellenpéldát is felhozhatok, ami a szokás folklorizmusaként is felfogható. Két évvel ezelőtt egy főorvos fordult hozzám, hogy segítenék neki, mert a keresztfia (szintén orvosi család sarja, frissen végzett informatikus) lakodalmán ő lesz a „ceremóniamester”. Mit tehettem, a domokosi lakodalom szokásrendjét adaptáltam, a rítusszövegekkel egyetemben. Írott forgatókönyvet adtam a kezébe, rendezői utasításokkal láttam el. A lakodalom után nyomban felhívott és nagy sikeréről számolt be, igen-igen köszönve, hogy a lakodalom „fő embere, biztos vezetője” lehetett.

Visszont úgy is gondolom (visszakapcsolva a szövegekhez), hogy ez a kettős státus a két változat között nem jelent egyenlőséget, illetve azonosságot. Bármennyire is dialektikus viszony van köztük, sajátos vonása, egzisztenciája van mindkettőnek.

Az írott szövegváltozatok kialakítása, adaptálása az egyén ízlése, műveltsége (a népi kultúra és iskolázottság szimbiózisa), helyzete, végül is egész szubjektivitása közreműködésével történik. A szöveg szemantikai, stilisztikai értékei szintén ezek közreműködésével érvényesülnek, illetve jönnek létre. Alkotásról igazából itt beszélhetünk. Ugyanazon szöveg orális változata a szokás élő környezetében, közösségi részvétel és elvárás előtt, mindig egy-egy rítusmozzanat, szokásesemény kontextusában és terében, a szerep megkívánta hang, gesztikuláció és mimika kíséretében realizálódik. Itt tehát szöveginterpretációról beszélhetünk inkább.

Meglátásaim szerint összefoglalásom végén újra válaszolok Keszeg Vilmos kérdésére: a népi írásbeliség folklór – nem orális, hanem írott –, és vele foglalkozni nemcsak érdemes, de kell és időszerű.

JEGYZETEK

1. Keszeg 1991.
2. Keszeg 1996, 5.
3. Keszeg 1991, 17–72.
4. Keszeg 1991, 55.
5. Uo.

6. Györgyi 1983, 468.
7. Györgyi 1983, 469.
8. Györgyi 1983, 471.
9. Keszeg 1991, 48.
10. Keszeg 1991.
11. Keszeg 1991, 15.
12. Balázs 1994, 235–236.
13. Balázs 1994, 230.
14. Balázs 1994, 229.

IRODALOM

APOR Péter

1978 Az régi erdélyiek lakodalmiról és házasságiról. In: *Metamorphosis Transylvaniae*. Buk. 93–122.

BALÁZS Lajos

1994 Az én első tisztességes napom. Párvasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson. Buk.

GYÖRGYI Erzsébet

1983 Házasságkötés és lakodalom. In: *Uő: Lakodalom*. 467–472. Debrecen

KESZEG Vilmos

1991 A folklór határán. Bukarest

1996 Kultúra, írásbeliség, folklór. In: *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője*. 3–4.sz. Kv. 4–5.